

УДК 37.015.3:159.922.5.018.2:37.018.32(045)

Нечипоренко К. С.

ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРИЧИН НЕАДЕКВАТНОСТІ САМООЦІНКИ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ВАДАМИ

У даній статті обґрунтовується актуальність проблеми самооцінки депривованих підлітків з психофізичними вадами, які є вихованцями закладів інтернатного типу. Експериментальним шляхом виявлені основні причини неадекватності їх самооцінки, а саме: некомфортність у присутності вчителів, вихователів, друзів; суб'єктивне відчуття самотності серед великої кількості оточуючих людей різного віку; невідповідність дій підлітків соціально схвалюваним моделям поведінки.

Ключові слова: підлітковий вік, психофізичні вади, інтернатний заклад, депривовані підлітки, батьківська депривація, соціальна обмеженість, суб'єктивне відчуття самотності, самооцінка, адекватна самооцінка.

Постановка проблеми. Розвиток людини обумовлений успішністю засвоєння соціокультурного досвіду, провідна роль у напрацюванні якого належить освіті і вихованню, де принципове значення має системне, послідовне, цілеспрямоване включення її у різні види активної соціально значущої діяльності.

В останніх документах (Конституція України [7], "Концепція національного виховання [8] та ін.) наголошується на переході до особистісно-ціннісної моделі освіти, згідно з якою дитина – мета і цінність навчання та виховання, центр, навколо якого обертаються усі методи, засоби впливу на особистість, що розвивається. Зважаючи на ці тенденції, головною метою виховання стає формування незалежної особистості, здатної прийняти моральну відповідальність перед суспільством за себе, за інших, за справу [1]. Така здатність можлива за умов наявності адекватної самооцінки у сприйнятті швидкоплинних змін у суспільному житті, у прояві свідомої активності, спрямованої на приведення внутрішніх резервів у відповідність із зовнішніми умовами. Самооцінка, будучи складовою особистості, "впливає на формування образу соціальної дійсності, визначає характер контактів з нею, передбачає рівень довіри до різних джерел інформації, забезпечує організацію зворотних зв'язків у всіх видах і формах взаємодії" [9, с. 72]. Реалізація цих завдань стикається із значними труднощами у системі інтернатних установ, де виховуються і навчаються діти, підлітки, які мають психофізичні вади різної складності, а освітньо-виховний процес відбувається в умовах батьківської депривації, відірваності не тільки від батьківського, сімейного тепла, турботи, емоційного, психологічного захисту, але й від широких соціокультурних стосунків, обумовлених специфікою інтернатних закладів.

За рахунок цих обмежень оточуючого середовища і людей, з якими підліток співає, формується внутрішня позиція його як особистості і рівень його самооцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самооцінку як психологічний феномен вивчали протягом тривалого часу. Серед найбільш відомих зарубіжних дослідників: А. Адлер, Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Хорні та ін.; серед вітчизняних вчених: М. Боришевський, О. Захарова, І. Кон, І. Меднікова, І. Слободянюк, В. Столін, І. Чеснокова та ін.; серед сучасних вчених: Н. Березіна, О. Вінд, О. Коструб, С. Слободянюк, І. Сомова та ін. Вони, в основному, розглядають самооцінку через призму порівняння, зокрема, підлітками своїх зовнішніх даних, фізичного розвитку, рухових навичок, інтелектуальних здібностей і соціальних умінь з аналогічними якостями своїх однолітків та ідеальних, на їхню думку, героїв [10]. Слід додати, що депривація у підлітків визначається як "втрата, покинутість або наближена до цього за виразністю і значенням для суб'єкта недостатність чогось необхідного, бажаного" [4, с. 130].

Підлітки з психофізичними вадами, які виховуються в інтернатних закладах, об'єктивно депривовані, оскільки вони: 1) позбавлені батьківського піклування, сімейного затишку, психологічної підтримки; 2) обмежені у соціальних зв'язках, перебуваючи протягом тижня у закритому освітньо-виховному закладі; 3) позбавлені власного вільного простору, бо змушені дотримуватись режимних умов життя, передбачених специфікою життєдіяльності в інтернатному закладі. Зрозуміло, що неадекватність самооцінки, що має місце у досліджуваній категорії підлітків, виникла не сама собою. Цьому передували певні об'єктивні й суб'єктивні причини. Звичайно, суб'єктивні причини породжуються об'єктивними, головними серед яких виступають: батьківська депривація, сам факт перебування в інтернатному закладі, обмеженість соціальних зв'язків, звужений індивідуальний простір підлітка, психофізичні вади тощо. Зазначені причини, у свою чергу, зумовлюють виникнення внутрішніх суб'єктивних причин, які негативно впливають на самооцінку депривованих підлітків з психофізичними вадами.

Найсуттєвішими суб'єктивними причинами неадекватної поведінки, за нашими спостереженнями, є: рівень комфортності стосунків з вчителями, вихователями, ровесниками; рівень суб'єктивного

відчуття самотності серед великої кількості оточуючих людей; рівень знань про свої реальні здібності, можливості, особистісні якості, які проявляються у намаганні дотримуватись схвалюваних оточуючими правил поведінки. Під комфортністю стосунків розуміється "душевний (психологічний) комфорт, який трактується як затишок" [1, с. 406], як "стан внутрішнього спокою, відсутність розладу з собою і оточуючим світом" [10, с. 421], як "стан, найбільш сприятливий для життєдіяльності" [5, с. 313]. Суб'єктивне відчуття самотності нами трактується як відчуття підлітка стосовно того, що він нікому не потрібен, а батьків поряд немає, або непотрібен і батькам, якщо вони віддали його до інтернату. На фоні такого внутрішнього стану у підлітка може розвиватися неадекватна самооцінка, а формою самозахисту, у такому випадку, виступає девіантна поведінка, пасивність, недовіра до людей та інші прояви, які не схвалюються його найближчим оточенням.

Саме виявлення суб'єктивних причин різних форм проявів неадекватності самооцінки означеною категорією підлітків дає можливість розробити більш ефективні форми і методи здійснення освітньо-виховного процесу в плані напрацювання ними досвіду адекватної оцінки власних здібностей, можливостей, результатів власної діяльності, щоб бути здатними свідомо взаємодіяти з людьми у будь-якому соціальному оточенні (без зовнішньої допомоги) після закінчення освітнього закладу інтернатного типу.

Мета статті: дослідити найсуттєвіші суб'єктивні причини неадекватної самооцінки депривованих підлітків-вихованців інтернатних закладів з окремими психофізичними вадами (соматичні захворювання, захворювання внутрішніх органів і систем, інвалідність).

Виклад матеріалу дослідження. З метою здійснення дослідження було вибрано три інтернатних заклади для дітей шкільного віку з психофізичними вадами, зокрема, такими, як: соматичні захворювання, захворювання внутрішніх органів і систем та інвалідність, оскільки на фоні зазначених вад часто виникає нерівноважений психологічний стан, з яким підліток не завжди здатен впоратися самостійно, а це, у свою чергу, проявляється в його неадекватній поведінці, спілкуванні, стосунках з іншими. Такими закладами виступили санаторна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів комунального закладу "Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатoproфільний центр" Запорізької обласної ради; загальноосвітня середня школа-інтернат I-III ступенів № 4 м. Запоріжжя, загальноосвітня середня школа-інтернат I-III ступенів №4 м. Дніпропетровська. У дослідженні взяли участь 249 підлітків. Діагностична процедура здійснювалась у звичайних умовах навчально-виховного процесу.

З метою виявлення рівня комфортності стосунків депривованих підлітків з психофізичними вадами з вчителями, вихователями, друзями та рештою оточуючих, з якими вони спілкуються і взаємодіють щоденно, була використана методика Л. В. Турішевої [12].

Результати діагностування представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники комфортності стосунків депривованих підлітків з психофізичними вадами з основними категоріями учасників їх щоденного спілкування

Категорії учасників щоденного спілкування	Показники комфортності стосунків підлітків (у%)				
	5-і кл (39)	6-і кл (55)	7-і кл (48)	8-і кл (62)	9-і кл (45)
Вчителі	7,68	7,2	8,32	9,66	11,10
Вихователі	15,36	16,2	16,64	20,97	24,42
Друзі	41,04	46,8	37,52	32,24	31,8
Всі оточуючі	35,92	29,8	37,52	37,13	33,3

Результати проведеного діагностування за методикою Л. В. Турішевої засвідчили, що рівень комфортності стосунків підлітків з учителями вкрай низький, причому у кожному з трьох досліджуваних інтернатних закладів. Лише 8% опитаних учнів 5-х класів перевагу у стосунках надають вчителям; у 2 рази вищі показники спостерігаються в їх стосунках з вихователями; 41,04% п'ятикласників комфортно почуваються серед друзів і майже така ж кількість комфортних стосунків виділяється ними у ситуаціях, коли вони взаємодіють з будь-ким іншим. Цікавим, на наш погляд, фактом виступає те, що не менш комфортною ситуацією соціальної взаємодії учні 5-х класів вважають і своє віддалення від усіх (тобто усамітнення).

У 6-х класах кількість підлітків, які комфортно почуваються серед друзів збільшується (власне за рахунок появи певних особливостей вікового розвитку) й, відповідно, зменшується прихильність до вчителів і вихователів, з якими складаються переважно офіційні стосунки, продиктовані вимогами навчального процесу та режимними моментами інтернатного закладу.

У 7-х класах у підлітків прихильність до вчителів становить – 8,32%, до вихователів – 16,64%, тобто, у порівнянні з учнями 6-х класів, майже не збільшується, але помітно зростає відсторонення від друзів (з 46,8% у шестикласників комфортність почуттів у групі однолітків у семикласників зменшується до 37,52%). Показник комфортності стосунків з друзями взагалі демонструє тенденцію до зменшення: якщо у 5-6 класах він становив біля 50%, то тепер знизився до 37,52%.

У вихованців 8-х класів рівень комфортності стосунків з вчителями обумовлюється специфікою ділової взаємодії (рівнем знань учнів) і становить 9,66%; з вихователями – старанністю виконання вимог вчителів і вихователів і становить 21%; з друзями – сформованими уявленнями та стереотипами щодо них і становить 32,24%.

У 9-х класах спостерігається певне зростання показників комфортності у стосунках: у ситуаціях взаємодії з вчителями цей показник підвищується до 11,1% (порівняно з 8-ми класами, де він становив 9,66%); у взаємодії з вихователями комфортно почуваються 24,2% дев'ятикласників (серед восьмикласників таких було 20,97%); показник комфортності від спілкування з рештою оточуючих у дев'ятикласників зменшується до 33,3% (серед восьмикласників таких було 37,13%).

Слід зазначити, що, починаючи з 7-го класу, зниження кількості друзів підлітки пояснюють тим, що частина з них сприймають їх так, як про це говорять дорослі, а не так, які вони є насправді. Оскільки підліток як особистість мало кого цікавить (на його думку), то довірливі стосунки слабшають (через заздрощі, неповагу до себе, усвідомлення незворотності психофізичних процесів, малих можливостей досягти бажаного успіху та ін.) і відшліфовується вибіркоче ставлення до ровесників. Для 9-х класів характерним є те, що старші підлітки потребують визнання своєї дорослості, поваги до себе як особистості. Насправді ж вчителі продовжують бачити в них тільки учнів і продовжують судити про них, як і раніше, з позиції рівня знань. Вихователі продовжують демонструвати стереотипне ставлення (відповідно до режимних вимог). Стереотипність ставлення один до одного має місце і серед ровесників. У зв'язку з цим коло друзів й осіб, яким довіряють, звужується, від чого старші підлітки страждають, що і призводить до неадекватної самооцінки.

З метою виявлення рівня суб'єктивного відчуття самотності зазначеної категорії підлітків була використана методика Д. Рассела і Фергюсона "Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності" [11]. Результати діагностування представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники рівня суб'єктивного відчуття самотності депривованих підлітків з психофізичними вадами

Рівні суб'єктивного відчуття самотності	Показники (у%)					
	5-і кл.	6-і кл.	7-і кл.	8-і кл.	9-і кл.	Середні показники
Часто	10,4	8,1	9,7	10	2	8
Інколи	11,3	16,7	17,7	15,5	10,4	14,3
Рідко	24,5	25,2	25,6	26,2	24,5	25,4
Ніколи	53,8	60	47	48,3	63,26	52,3

З таблиці 2 видно, що часто відчують самотність в середньому 8% опитаних підлітків, інколи – 14,3% опитаних підлітків. У сукупності ця цифра становить 22,3%, тобто біля чверті респондентів час від часу почуваються самотніми, навіть серед великої кількості оточуючих.

Вищезазначені опитувані засвідчили, що їм важко знайти друзів, а ще важче розчаруватись в них і втратити. У таких ситуаціях з'являється відчуття покинутості, непотрібності, відчуття того, що оточуючі люди перебувають навколо них, але не з ними. Вони неохоче контактують з однолітками, заздрять тим, у кого багато друзів, а самі не знають, що зробити, щоб знайти друзів, причому, щирих і надійних. Перебуваючи у такому психологічному стані, підлітки перестають виявляти активність. Дуже хочуть, але не вміють підтримувати дружні стосунки, що перешкоджає адекватній оцінці своїх здібностей і можливостей, не дає змоги проявляти їх повною мірою.

Часто свою внутрішньоособистісну самотність такі підлітки прикривають неадекватною поведінкою, агресивним ставленням до інших, неслухняністю, впертістю, відмовами брати участь у будь-яких формах позаурочного життя; або намагаються все робити всупереч пропозиціям вчителів, вихователів, однокласників, демонструють яскраво виражене негативне ставлення до всього, чим займаються їх ровесники, намагаються критикувати всі їх дії, прилюдно принижувати, насміхатися над їх невдачами у навчанні, позакласних справах.

До речі, сучасні американські вчені рекомендують таким підліткам боротися з самотністю, збільшуючи коло спілкування, розширюючи соціальні контакти, покращуючи ставлення до себе, підвищуючи самооцінку, що виступає прямим шляхом до подолання почуття самотності [3].

З метою визначення рівня намагання підлітків дотримуватись схвалюваних оточуючими правил поведінки була використана методика С. Дідато [3], яка дає можливість виявити сутність відповідності дій людини соціально схвалюваним моделям поведінки, її схильність презентувати себе оточуючим з більш позитивної сторони. Методика також дає можливість показати те, як людина хотіла б, щоб її сприймали оточуючі (соціально бажане сприйняття особи підлітка).

Результати тестування представлені у таблиці 3.

Показники рівня соціально бажаного сприйняття оточуючими депривованих підлітків з психофізичними вадами

Рівні намагання підлітків дотримуватись схвалюваних оточуючими правил поведінки	Показники (у %)				
	5-і кл.	6-і кл.	7-і кл.	8-і кл.	9-і кл.
Високий	27,12	21,3	9,1	-	-
Підвищений	18,22	14,2	18,2	5,3	38,9
Середній	36,44	43,2	54,5	68,2	38,9
Низький	18,22	21,3	18,2	26,5	22,2

Результати тестування за методикою С. Дідато дозволяють отримати уявлення про те, наскільки для депривованих підлітків-вихованців інтернатних закладів, важливе схвалення їх поведінки з боку соціального оточення.

Отримані дані дозволяють дійти певних умовиводів, зокрема про те, що високий рівень намагання дотримуватись схвалюваних оточуючими норм поведінки поступово знижуються від 5-их до 7-х класів, а в 8-х, 9-х класах – зовсім відсутні через те, що молодші підлітки дотримуються цих норм поведінки, керуючись звичкою, набутою ще у початкових класах і відповідальністю перед новими вчителями. Починаючи з 7-го класу, крім вимог дорослих, підлітки починають орієнтуватися на власне бачення цих вимог, часто діючи на власний розсуд (намагаючись у такий спосіб продемонструвати свою дорослість), хоча їх вчинки не завжди співпадають з соціально схвалюваною поведінкою. Підвищений рівень дотримання схвалюваних оточуючими норм поведінки майже однаковий у 5-7-х класах і стрімко падає у 8-х класах. Це означає, що вихованці 8-х класів намагаються активно демонструвати свою дорослість з відтінком непокори старшим за віком, оскільки останні продовжують ставитись до підлітків як до дітей.

Середній і підвищений рівень намагання дотримуватись схвалюваних норм поведінки у підлітків зростає з року в рік, найвищий показник спостерігається у дев'ятикласників (77,8%). Це пояснюється підвищенням рівня усвідомлення власної дорослості більшою частиною дев'ятикласників і необхідності дотримуватись схвалюваних оточуючими норм поведінки як прояву самоповаги.

Низький рівень намагання дотримуватись схвалюваних оточуючими норм поведінки демонструє в середньому п'ята частина підлітків з 5-го по 9-й клас. Це ті підлітки, що постійно незадоволені життям в інтернатному закладі, проявляють пасивність у навчальній і позанавчальній діяльності, періодично діють всупереч вимогам навчального закладу, демонструючи своє незадоволення самим фактом життя в інтернаті.

Висновки та перспективи подальшого дослідження

1. Найсуттєвішими причинами неадекватної самооцінки у депривованих підлітків-вихованців інтернату виявились такі: некомфортність у присутності вчителів, вихователів, друзів або усіх трьох груп разом; суб'єктивне відчуття самотності серед великої кількості оточуючих людей різного віку; невідповідність дій підлітків соціально схвалюваним моделям поведінки.

2. Експериментальним шляхом встановлено, що у 5-х класах найкомфортніше підлітки почуваються серед друзів. У 6-х класах збільшується кількість підлітків, які комфортно почуваються серед друзів і зменшується прихильність до вчителів і вихователів за рахунок появи певних особливостей вікового розвитку. У 7-х класах у підлітків прихильність до вчителів, вихователів майже не змінюється, але помітно зростає відсторонення від друзів. У 8-х, 9-х класах тенденція до зростання прихильності до вчителів і вихователів обумовлюється специфікою ділової взаємодії, а з друзями – сформованими уявленнями та стереотипами щодо них.

3. Депривовані підлітки з психофізичними вадами переживають суб'єктивне відчуття самотності різної інтенсивності: часто почуваються самотніми від 2% (учні 9-х класів) до 10,4% (учні 5-х класів); інколи – від 10,4% (учні 9-х класів) до 17,7% (учні 7-х класів); рідко – четверта частина вихованців; ніколи не мають такого відчуття трохи більше половини вихованців (52,3%) різного віку. Майже половина вихованців інтернатних закладів (47,7%) переживає суб'єктивне відчуття самотності.

4. Рівень відповідності дій підлітків соціально схвалюваним моделям поведінки у суспільстві поступово знижується від 5-го до 9-го класу (якщо орієнтуватися на показники високого і підвищеного рівнів) за рахунок, того, що підлітки з віком все чіткіше вибудовують власне розуміння соціально значущих норм поведінки і реальної необхідності їх дотримання. Слабке знання своїх внутрішніх ресурсів спонукає частину підлітків до вибору власних норм поведінки (для самозахисту), хоча вони інколи відрізняються від загально визнаних соціальних норм.

Подальшого розвитку потребують дослідження, присвячені розвитку адекватної самооцінки дітей початкової школи, щоб не повторювався досвід функціонування неадекватної самооцінки у підлітковому віці; потребує удосконалення превентивне виховання у цьому напрямку, яке необхідно продовжувати у старшому шкільному віці.

Використані джерела

1. Анніна І. О. Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : [у 2 кн.]. – Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К. : "Либідь", 2003. – 344 с.
3. Бех І. Д. Образ "Я" як мета формування і розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1998. – №2. – С. 30-40.
4. Большая психологическая энциклопедия. – М. : Эксмо, 2007. – 544 с.
5. Васюкова И. А. Словарь иностранных слов / И. А. Васюкова. – М. : АСТ-ПРЕСС, 1999. – 640 с.
6. Дидато С. В. Большая книга личностных тестов / Сальвадор В. Дидато; пер. с англ. Е. М. Нефедовой. – М. : АСТ : Астрель, 2006. – 224 с.
7. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 р. – Київ : Українська правнича фундація, 1996. – 56 с.
8. Концепція національного виховання. Схвалена Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 р. // Рідна школа. – 1995. – №6. – С. 18-25.
9. Мухіна В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : Учебник для студ. вузов. – 9-е изд., стереотип. // В. С. Мухина. – М. : Издательский центр "Академия", 2004. – 456 с.
10. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М. : ООО "Издательство АСТ"; Мн. : Харвест, 2002. – 976 с.
11. Попелюшко Р. П. Аналіз вивчення проблеми формування самооцінки у студентської молоді / Р. П. Попелюшко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – №8. – С. 55-65.
12. Туріщева Л. В. Психокорекційні ігри в роботі педагога / Л. В. Туріщева. – Х. : Вид. група "Основа", 2007. – 160 с.
13. Формування навичок здорового способу життя у дітей і підлітків: За проектом "Діалог" : Навч.-метод. посібник / О. В. Ванда, О. П. Коструб, І. Г. Сомова, Н. О. Березіна, С. В. Кириленко. – 3-е вид., перероблене і доповнене. – К., 2004. – 284 с.
14. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д : "Феникс", 2002. – 544 с.

Nechyporenko K.

**INVESTIGATION OF SUBJECTIVE REASONS OF INADEQUATE SELF-APPRAISAL
OF DEPRIVED TEENAGERS WITH MENTAL AND PHYSICAL DISABILITIES
IN BOARDING SCHOOLS**

The article explains the urgency of the problem of the adequate self-appraisal of teenagers with mental and physical disabilities who live and study in boarding schools. In particular, attention is paid to the fact that in recent years in the Constitution of Ukraine, state documents on education, it is emphasized on the adoption of a personal-value model of education, according to that each person is expected to develop himself or herself from his or her school years with regard to his or her internal capacity and creating the necessary conditions for its development and improvement. In the result it will be formed a personality who will be able to take on a moral responsibility to society for themselves, for others, for actions. It is determined that not only absence of parental care, warmth, psychological defense influence on a teenager, but also the lack of broad social and cultural relations that are caused by the specificity of boarding schools, which inhibit the development of adequate self-esteem. By diagnosing of adolescents named category it was revealed that a third part of adolescents does not feel himself or herself comfortable with any category of people (teachers, tutors, classmates): they are inactive, shy, study badly, they are rarely praised, they are not initiative etc.; subjective feeling of loneliness periodically feels half of teenagers, and often such a feeling takes place in each classes, with an average of about 10% of all adolescents; about 18.2% of adolescents (5forms) to 26.5% (9forms.) does not correspond to socially rewarding behaviors. Decrease of indicators are stipulated by the decline in the experience of socially rewarding behavior in the primary school because they choose their behavior to protect themselves, which are not always corresponded to the generally accepted standards, they behave themselves inappropriately to the situation. It was drawn a conclusion that the above factors can be avoided through the development of adequate self-esteem that will help them more consciously and productively coexist with others.

Key words: self-esteem, adequate self-appraisal, deprivation, teenagers, parental deprivation.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2014